

Валерій Бушаков

ЕТНОНІМИ БОДРАКІ БУРТАС. ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ДОЛЮ БУРТАСІВ

Абрамзон С. А. писав: “Узята сама по собі, у відриві від конкретного етнічного змісту, поза оточуючим етнокультурним середовищем та без урахування хронології, назва народності навряд чи може стати відправним пунктом для глибоких досліджень” [Абрамзон 1990, 31]. Постійно пам’ятаючи наведене вище застереження видатного етнографа, автор даної розвідки намагався врахувати всі історичні та лінгвістичні аспекти буртаської проблеми, щоби уникнути необґрунтованих висновків.

Про плем’я *бадрак* (*бадырак*, *бардак*) у Криму повідомляв турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі [Челебі 1961, 64, 192, 1979, 29, 63]. У примітках до “Книги подорожі” Евлія Челебі коментатори пояснили етнонім *бадрак* таким чином: “Словом *бардак* (чи *бадрак*) Евлія Челебі називає всіх підданіх кримського хана. Слово *дарак* (чи *тарак*) означає тризуб. Родова тамга — герб Гиреїв — рисувалась у вигляді тризуба. Сполучення *бадрак* можна осмислити як ‘з тризубом’, тобто ‘тризубні’, ‘(династії Гиреїв) підданці’” [Челебі 1979, 222, прим. 40].

З таким поясненням етноніма *бадрак* не можна погодитись як з лінгвістичних, так і з історичних міркувань. По-перше, форма *бадрак* є вторинною відносно форми *бод(ы)рак*. По-друге, цей етнонім уже існував до становлення в Криму династії Гиреїв (1427—1783 рр.), і, крім кримських татар, він представлений в етніміях ногайців, башкирів, узбеків, казахів та туркменів. Також він не міг утворитися за допомогою перського префікса *ba-*, котрий формує прикметники, що вказують на наявність якоїсь ознаки чи якості, якщо зважити на те, що в етніміях ногайців, казахів, каракалпаків та узбеків існує термін *тараклы* ‘з тамгою у вигляді гребеня’ (туркське слово *тарак* означає ‘гребінь’, а не ‘тризуб’).

Перша спроба пояснити походження етноніма *бадрак* належить домініканцеві Еміліо д’Асколі (1634 р.): “Татари двох видів: кримські татари, місцеві старожили, і татари-ногайці, що прийшли сюди близько 200 років тому зі Скіфії під проводом 12 мурз і на чолі з ханом. Кримські татари називаються *патрак* (Patrach) від імені ріки, що протікає в Татарії, обидва береги якої вкриті безліччю селищ, в яких вони мешкають, звідки вони потім розсіялися по всій Татарії” [д’Асколі 1902, 129—130].

Великий знавець історії Криму О. Бертьє-Делагард у коментарі до твору д’Асколі зазначав, що слово *патрак* стосовно кримських татар він зустрічає вперше і смисл цього слова йому незрозумілій. Він зіставив його з російським *батрак* і французьким *patraque* і додав, що “деякі татари мають його на додачу до свого прізвища” [д’Асколі 1902, 175].

Свідчення д’Асколі, про те, що етнонім *патрак* стосується всіх кримських татар, підтверджується зауваженням О. Сергеєва, що вони називали ногайців “*торсук-ногай* (*торсук* — міх або цебро, в якому ногайці зберігали кумис). Ногайці ж називали татар *бадрак* (робітник), називаючи цим словом ледачого, нетямущого робітника” [Сергеев 1912, 120].

Ногайці явно пояснювали етнонім *бадрак* з російської мови (як це робив і О. Бертьє-Делагард), надаючи йому зневажливого значення, що вказує на його нетюркське походження. Окрім російського *батрак* та французького *patraque* ‘розбита, зламана річ’, ‘мотлох’, ‘руїна (про людину)’, ‘зношений (про річ)’, ‘кволий’, ‘хирлявий’, слова, близькі за фонетичним складом до етноніма *бадрак* можна відшукати в різних мовах світу: запозичені з грецької мови арабські *baṭrak* ‘патріарх’ та *baṭraq* ‘патрицій’, ‘начальник війська’, ‘патріарх’, чуваське *патрак* ‘неміцний, ламкий’, марійське *патрак* ‘ножиці’, караїмське *бадракъ* ‘костоправ’, ногайське *бадырак* ‘великоокий’, давньотюркське *bodraq*, *buḍraq* ‘розвіянний, вільний (про худобу)’ монгольське *badarag* ‘кремезний, присадкуватий, дужий, плечистий’.

Ріка, про яку писав д'Асколі, — це *Бадрак*, притока Альми, що отримала свою назву від селища *Бадрак* (інакше *Тав-Бадрак* ‘лісовий Бадрак’) внаслідок то-понімчної метонімії, як зазначав ще академік П. Кеппен [Кеппен 1837, 347, прим. 517]. Він писав: “Проте назва ріки Бадраку має походити від грецького βατράχος чи βατρακός (новогрец. βατρακός), жаба” [Кеппен 1837, 322]. Із цією курйозною етимологією гідроніма перегукується припущення В. Топорова, що рос. *батрак*, “зафіковане, здається, у XVI ст., могло виникнути з грец. βαθράχος ~ βαθρακός у результаті семантичної трансформації ‘жаба’ → ‘робітник’” [Топоров 1984, 160—163]. Р. Ахмет'яннов припускає, що *батрак* може походити від монг. *Badarag* (див. вище) [Ахмет'яннов 1989, 163]. Очевидно, слово *батрак* має іранське походження, його можна виводити з форми **bartak*, зіставивши з давньоіндійським *bṛtaka* ‘наймит’, перським *bārde* та афганським *barda* ‘раб, невільник’, ‘полонений, бранець’.

О. Трубачов безпідставно вважає кримський гідронім *Бадрак* іndoарійським мовним реліктом і пояснює його з д.-інд. *bhadraka* ‘щасливий, хороший, краси-вий’ [Трубачев 1977, 19].

Як зазначалося, етнонім *бадрак* у різних варіантах відомий далеко за межами Кримського півострова; це — ногайське плем'я *бадрак* у Східному Ногаю, між Дніпром та Бердою, та Західному Ногаї (Єдисані), між Дніпром та Дністрем, ногайський аул *Баурдак* ~ *Бодрак* ~ *Бадрак* на Молочних Водах, акногайський рід *бодирак* на Кубані, рід *бодрак* племені *контур* Єдичкульської орди карапногайців (І. Дрон помилково зіставляє з цим ногайським етнонімом назву махали *Питирак* у селищі Вулканешти в Молдові [Дрон 1985, 13], яка пояснюється з гагаузького *пътырак* ‘чортополох, парило, ріп’ях’; Ф. Гаріпова пов’язує з бадраками-ногайцями, що мешкали в XVI ст. в Казанському ханстві, гідронім *Бадрак* у басейні Чемешану та ойконімі *Батрак* у Мензелінському районі Татарстану, *Бадраки* в Самарській та Ульяновській областях і *Батраки* біля Сизрані на Волзі [Гаріпова 1991, 219—220]); башкирське плем'я *бадрак* (башк. *базрәк* ~ *бүзәрәк*); рід *бордак-канли* ~ *бадрак-канли* племені *канли* казахів Середнього жузу; рід *бадрак* туркменського племені *Йомут*.

У переліку монгольських і тюркських племен і родів, наведеному перським істориком Рашид ад-Діном (1247—1318 рр.) у “Збірці літописів” [Рашид ад-Дін 1952; 1960] племені *бадрак* немає. Не згадується воно і в інших писемних пам'ятках. Правда, у списках племен кочових узбеків є плем'я *буйрак* *بۈرەك* (або *буярек* *بۈيەرەك*), котре колись входило до складу війська Бату-хана [Ахмедов 1965, 163]. Правильна назва цього племені *bojräk* *بۆجىەك* (пор. османське *بوجرك* *bōjrek* та узбецьке *буйрак* ‘нірки’).

Безперечно, що родоплемінні групи *бодрак* ~ *бадрак* різних тюркських народів мають спільне походження. Р. Кузеев про походження башкирського племені *бадрак* пише так: “Плем’я *бадрак*, у складі котрого в XIX ст. було всього три села, колись було численним. До переселення в Центральну Башкирію плем’я *бадрак* розселялося в районі верхів’їв Іку, де й тепер є кілька сіл з назвою *Бадрак* (Базрак). Сліди цієї ж етнонімії виявляються і на півночі Башкирії, де в Янаульському районі є село *Бадраш* (Бәзәрәш). Родоплемінні групи *бадрак* є в складі казахів Старшого жузу (*бадрак-канли*), гіссарських локайців (*бадрагли*), туркменів-іомудів (*бадраг*), ногайців (*бадирах*) та ін. Башкирська група *бадрак* найбільш близька до ногайської. Башкири-*бадраки* серед своїх предків називають Акмана, про котрого в *шежере міннів* сказано, що “він був з роду мурз”, тобто ногайців. Оригінальна за формуєю *бадрак* тамга відповідає тамзі ногайського роду *бады-рак* у поданні М. Баскакова. Широке розповсюдження назви *бадрак* на території Башкирії також може бути пов’язане із проникненням ногайських груп. Разом із тим присутність родоплемінних груп *бадрак* у складі кількох народів (башкирів, казахів, узбеків, туркменів, ногайців), а також сягаючий корінням прадавнини

взаємозв'язок башкирських *бадраків* з племенами бішул і кумрук указують на те, що витоки походження племені *бадрак* слід шукати на сході, в районі формування тюрко-монгольських племен” [Кузеев 1974, 278]. Бадракську тамгу башкирів — “сана табаны” (полозок) [Кузеев 1974, 296] з деякою натяжкою можна вважати подібною до тамги “бодырак тамга” — акногайського роду *бодирақ* [Баскалов 1940, 132].

Будь-яких доказів щодо азіатського походження племені *бадрак* Р. Кузеев не навів. Очевидно, вони просто не існують. З тюркських мов етнонім *бод(ы)рак* не етимологізується. Форма *patrach* у д'Асколі з неприпустимою для тюркського слова ініціальною фонемою /p/, метатеза приголосних /d/ та /t/ і можливість переходу первинної фонеми /o/ в /a/ в деяких варіантах етноніма дають підставу поставити питання про його іранське походження, бо в тюркських мовах кипчацької та огузької груп слова з /p/ в анляуті *e*, як правило, запозиченими з перської мови. Так, у киргизькій мові в словах іранського походження глуха /p/ в анляуті стає дзвінкою /b/ (див. численні приклади на букву “п”) [Юдахин 1965, 604—614].

Іранський етимон етноніма *бод(ы)рак* (< **podrag*) можна реконструювати як **pordak* (пор. казахський етнонім *бордак* та кримський ойконім *Бордак* на річці Західний Булганак [Бесчинский 1905; лист и карты горного Крыма]).

Францисканець Плано Карпіні, що у 1245—1247 роках здійснив подорож з Ліона до Монголії (Його шлях проліг через причорноморські й приволзькі степи), називає поміж підкорених монголами народів *кангитів*, *команів*, *брутахів*, “котрі суть іudei”, морду, турків, хозарів та самоїдів [Карпіні 1957, 57]. В іншому місці він називає країни, що межують з Команією: “З півдня ж до Команії прилягають Алани, Чиркаси, Хозари (*Gazaros*), Греція та Константинополь, також земля іберів, Кахи, Брутахі, котрі вважаються іudeями — вони голять голову, — також земля Цикків, Георгіанів і Арменів та земля Турків” [Карпіні 1957, 72]. *Брутахи* П. Карпіні — це нащадки буртасів, про яких писали в IX—X ст. арабські географи [Карпіні 1957, 215, прим. 143; 271, прим. 183].

Етнонім *бод(ы)рак* (*бадрак*, *бордак*) можна порівняти з етнонімом *брутах* (**burtag* ~ **bortag*). І таке зіставлення буде коректним з лінгвістичної та історичної точок зору.

Ймовірно, вперше буртасів під перекрученим найменуванням (بُرْتَجَس) *бурджас* (з بُرْتَجَس *бургас*) називає ал-Кальбі (помер 819 р.) [Гаркаві 1870, 20]. Праця про буртасів арабського астронома й географа ал-Балхі (блізько 850—934 рр.) не збереглася, але дані з неї використав ал-Істахрі в “Книзі шляхів та держав” (30—50-ті роки X ст.), а потім, вже спираючись на ал-Істахрі, Ібн Хаукал (40—60-ті роки X ст.) та ал-Мас'уді (середина X ст.) [Вопросы... 1990, 34—43]. Докладні відомості про буртасів (بُرْدَاس) подає арабський географ Ібн Русте (кінець IX — початок X ст.) у “Книзі дорогоцінних скарбів”, уривок з якої орієнталіст та семітолог Д. Хвольсон знайшов у 1866 році в бібліотеці Британського музею і видав з перекладом та коментарями, помилково прочитавши ім'я Ібн Русте як Ібн Даста. Ібн Русте повідомляє: “Земля буртасів лежить між Хозарською та Болгарською землями, на відстані п'ятнадцятиденної путі від першої. Буртаси підкоряються царю хозар і виставляють у полі 10000 вершників. [...] Земля їх простора й багата лісистими місцями. На болгарів і печенігів, будучи сильними й хоробрими, роблять вони напади. Віра їхня схожа на віру гузів. Собою вони стрункі, красиві, дорідні. [...] Буртаси мають верблюдів, рогату худобу й багато меду; головне ж багатство їх полягає в кунячому хутрі. Одні з буртасів сплюють небіжчиків, другі ховають. Земля, ними населена, рівна, а з дерев найчастіше зустрічається в ній хелендж. Займаються вони й рільництвом, але головне їхнє багатство складають мед, хутро куняче та хутро взагалі. Країна їх як у ширину, так і в довжину простягається на 17 днів путі” [Хвольсон 1869, 19—21]. Далі дізнаємось, що із землею буртасів межує земля волзьких булгарів і що між ними три дні шляху.

Д. Хвольсон навів також додаткові свідчення про бургасів (*шъл буртас*) з ал-Балхі: “Бургаси — народ, котрий межеє з хазарами. Між цими двома народами не живе інший. Бургаси живуть розкидано по берегах Волги. Буртас — ім'я країни, також Русь і Хозар; Серір же ім'я держави, а не міста чи народу... Буртас — ім'я країни, і бургаси мають дерев'яні будинки й живуть розсіяно. Башкири розділяються на два класи тощо... Мова болгар схожа з хазарською. Бургаси ж говорять мовою відмінною [від мови двох згаданих народів]. Так само відрізняється мова русів від мови хазарів і бургасів” [Хвольсон 1869, 73].

У “Повісті врем'яних літ” перераховуються східнослов'янські, балтські та фінно-угорські племена, зокрема мурома, черемиси й мордва, але бургаси не згадуються. Відсутні бургаси й у “ Таємному переказі” (XIII ст.) серед народів, котрих збиралися підкорити собі монголи на заході. Алани (*асут*) серед тих народів названі. В обох збережених рукописах “Слова про загибель Руської землі” (XIII ст.) серед народів, що оточували Русь, бургаси названі між болгарами та черемисами; називається й мордва [Бегунов 1965, 154, 155]. Рашид ад-Дін повідомляє, що в 1236—1237 роках татари воювали мокшу, бургасів та арджан (ерзя) [Гизенгаузен 1941, 36]. У руському літописі бургасів названо в складі війська золотоординського темника Мамая в битві на Куликовому полі (1380 р.). У літописах XVI—XVII ст. згадуються “бургасы... посопные татаровя” (вони сплачували натуральний оброк — хліб “посопом”, тобто збіжжям) [Попов 1973, 115, 116].

Можливо, саме бургаси під іменем *бродників* тричі згадуються в руських літописах. У 1147 році вони разом з половцями прийшли на землю В'ятичівську на допомогу великому кіївському князю Ізяславу, у 1216 році під час боротьби повновили військо Ярослава Всеволодовича, а у 1223 році в битві половців і руських князів проти монголів на Калці були на боці останніх. Етнонім *бродник* може бути спотвореною формою етноніма *бордак*, котра виникла внаслідок його зіставлення з руським діесловом *бродити* (пор. руське *берендеї*, якому відповідає тюркський етнонім *байындыр*).

Етнолінгвістичний атрибуції бургасів, їх локалізації та історії присвячена чимала література [див. Васильев 1960, 181—199]. У 1990 році бургаській проблемі була присвячена наукова конференція [Вопросы... 1990]. Різні вчені вважають бургасів аланами, тюрками або фінно-уграми.

Вирішуючи історичну долю бургасів та питання їхнього походження слід керуватися концепцією, сформульованою Р. Кузеєвим та Ш. Мухамедьяровим у програмній статті “Етногенез та етнокультурні зв'язки тюркських народів Поволжя і Приуралля: проблеми та завдання”: “...вихідна етнічна ситуація ніколи не може бути точною чи навіть близькою колією результату, з котрим дослідник стикається візуально. Тому, незважаючи на ідентичність етнонімів, етноси стародавності, середньовіччя й нового часу, навіть при збереженні певних еталонів спадкоємності, в цілому становлять різні явища (навіть, певне, з різними моделями поведінки й різними ціннісними орієнтаціями). Ось чому дискусії, що іноді розгоряються навколо проблем етнічної спадщини, пошуки прямих предків під тотожними сучасними етнонімами давнини тощо, не призводять до бажаних результатів” [Кузеев, Мухамедьяров 1990, 55]. Зміни етнолінгвістичного змісту етноніма *бургас*, що відбувалися на протязі майже тисячоліття, й спричинилися до виникнення бургаської проблеми в історичній науці.

Ряд учених, починаючи від академіка Х. Фrena, ототожнюють бургасів з мордою-мокшою. Так, А. Гаркаві звернув увагу на те, що, за Костянтином VII Багрянородним (905—959 рр.), “частина Пацинаків [печенігів] живе на відстані кількох днів від Хозарії та Мордові (ало тѣс Мордюс), значить безпосередньо межували з хазарами, точно як Араби описують Бургасів” [Гаркаві 1870, 20]. З мордою-мокшою ототожнювали бургасів В. Гольмстен [Гольмстен 1946] та О. П. Смирнов [Смирнов 1951; 1952; 1958]. Академік А. Новосельцев [Новосельцев 1990, 112] вважає найбільш обґрунтованою спорідненість бургасів з мордою. Але Б. Василь-

єв переконливо довів, що буртасів не можна ототожнювати з мордою [Васильев 1960]. Проти такої точки зору заперечує О. Попов, який зазначав, що руські джерела XVI—XVII ст. розглядають окрім мокшу, буртасів, татар та чувашів і ніколи їх не змішують [Попов 1973, 111—114]. Гіпотезу про тотожність буртасів і мордви тепер фактично відхилено [Афанасьев 1984, 30]. Академік О. Пріцак висловив припущення, що в трактаті Костянтина VII Багрянородного “Про управління імперією” під етнонімом Мордія ховаються буртаси [Golb, Pritsak 1982, 134]. Дійсно, оскільки етнонім *мордва* не є самоназвою ерзі або мокші, то немає підстав співвідносити ім’я Мордія у Костянтина Багрянородного лише з предками мордви. Іранський термін *mard* ‘людина’ (пор. перське *mard*, афганське *mard* ~ *mard* ‘мужчина’, ‘людина’, ‘хоробра людина’, перс. *mardom*, афган. *mardum* ‘люди, народи’) був запозичений фінно-угорськими мовами (фінське *martas* з *mardas*, ‘істота чоловічої статі’, комі *mort* ‘людина’, удмуртське *murt* ‘людина’, ‘чоловік, мужчина’, марійське *mari* ‘чоловік’, ‘людина’) і став самоназвою марійців (*mari*), удмуртів (удмурт, у компоненті *уд* відбита назва ріки Вятки). Цим іранським терміном могли називати себе й буртаси. Правда, Л. Кліма вважає, що “етнонім *мордва* колись був самоназвою всього народу” (тобто мокші та ерзі) [Кліма 1989, 47]. Багато вчених бачать у буртасах предків татар-мішарів, вважаючи буртасів тюрками або ж мадярами. Мішари (самоназва *tatar*) мешкають переважно на південному заході та півдні від казанських татар, у Нижньоновгородській, Тамбовській, Пензенській, Ульяновській, Саратовській, Волгоградській, Рязанській та Оренбурзькій областях, у Мордовії, Татарстані та Башкортостані. В Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона вони іменуються *мещеряками* [Енциклопедический словарь 1890—1904, Т. 19, кн. 37, 231]. Давнішні російські джерела називають їх також *можарами* [Энциклопедический словарь 1890—1904, Т. 38 А, кн. 76, 934]. Етнонім *можар* відбився в ойконімах *Великі* та *Малі Можари* на ріці Пари (ліва притока Оки) у Рязанській обл. та *Можарки* в колишній Казанській губернії, на південь від Цивільська (ойконіми, похідні від етноніма *можар*, див. на карті до статті Б. Васильєва [Васильев 1960]). Етнонім *мішар* (*мещеряк*) походить, очевидно, від назви місцевості *Мещера* (цей хоронім деякі вчені зіставляють з етнонімом *мадяр*), де колись мешкало фінно-угорське плем’я *мещера*. Мещера займала межиріччя Клязьми, Москви та Середньої Оки і складала частину мордовського етносу [Фінно-угри... 1987, 92]. У давнину Мещера охоплювала чотири майбутні північні повіти Тамбовської губернії (де ще в XV ст. згадуються Мещерські волости) та західні повіти Пензенської губернії. З 1298 по 1398 роки Мещерою володіли нащадки татарського князя (бя) Бахмета Усейновича з племені *ширін*, родонаочальника князів Мещерських. У 1452 році в Мещери утворилося васальне Касимовське ханство, засноване Касимом, сином золотоординського хана Улу-Мухаммеда, який одержав володіння від Москви — Мещерський Городець на Ої, згодом названий Касимов. Ханство проіснувало 200 років.

Буртасів з мещерами (предками мішарів) ототожнюють Б. Васильєв [Васильев 1960] і Л. Кліма [Кліма 1989, 48—49]. Б. Васильєв вважає, що в IX—X ст. угрововні буртаси, споріднені з мадярами, мешкали поблизу волока з Дону у Волгу, звідки під тиском половців змушені були пересунутися на північний захід у Мещерський край. Мішари (мещера, мещеряки) є отуреченими нащадками буртасів, а етнонім *мяшар* генетично тотожний етнонімам *мадяр* (*маджар* у східних авторів) та *башкорт* (*баджалар* у східних авторів). Він гадає, що етнонім *буртаси* на Русі аж до XVI ст. вживався як паралель до етноніма *мещера*.

П. Черменський локалізує буртасів X ст. на правому березі Волги та в басейні Медведиці й Хопра і вважає їх мадярським племенем, що переселилося разом з іншими мадярськими племенами з Башкирії за Волгу. Буртаськими (угорськими) він вважає гідроніми на -ас, -ис, -ус та -ес на півдні та південному заході Пензенської обл., у басейнах верхньої течії Виші, Ворони й Мокші. У XII ст. під

тиском половців бургаси відійшли на північ та захід, де розселилися серед мордви, черемисів і чувашів [Черменский 1970]. М. Полубояров та О. Расторопов середньовічних бургасів ототожнюють з мадярами, вбачаючи в них предків мішарів та російської мещери [Вопросы... 1990, 70—75; 75—84]. А. Халіков гадає, що у VIII—IX ст. бургаси займали землі між Волгою і басейнами Сури та Мокши, де саме й сформувалися татари-мішари [Tatarica... 1987, 334—351]. Він також вважає бургаськими армієвський та серго-поліванівський курганогрунтові могильники в Пензенській обл., датовані IX—X ст., і вбачає в бургасах предків мішарів, що нібито перейняли етнонім у мадяр, які сусідили з ними [Вопросы... 1990, 88—97].

Б. Заходер вважав бургасів тюрками [Заходер 1962, 244; 1967, 38]. Предками мішарів і половців вважав бургасів Ф. Чекалін [див. Васильев 1960, 185—186]. Р. Мухамедова також вважає бургасів тюрками і предками мішарів, а проміжним етапом між ними “поспільні татари”. Етнонім *мішар* вона виводить з імені угрово-мочар (мадяр?), котрі нібито також брали участь в етногенезі мішарів [Tatarica... 1987, 242—253]. М. Закієв заперечує думку Р. Мухамедової про походження мішарів від бургасів і вважає їх нащадками давніх мадяр. Він ототожнює етноніми *мадяр* та *мішар*, вважаючи їх питомо тюркськими, і пояснює останній з ностратичного **mīše* ‘ліс’, ‘дерево’ та тюркського *er* ‘людина, люди’, ‘мужчина’. М. Закієв припускає, що іншим етнонімом мішарів у давнину міг бути етнонім *акацири* і вважає мішарів “одним з найдавніших тюркомовних племен”. Частина їх нібито увійшла до складу угорців, яким передала свій етнонім у формі *мадяр* [Tatarica... 1987, 280—289]. В іншій своїй публікації М. Закієв стверджує, що середньовічні алани-аси та бургаси були тюрками, а не іранцями. Основною методою його доказів є безпідставні з лінгвістичної та історичної точок зору зіставлення різних етнонімів між собою або етнонімів з апелітивами. Він погоджується з тими дослідниками, які вбачають у бургасах предків мішарів, і виводить етнонім останніх з етноніма *бургас* [Вопросы... 1990, 21—22]. Що бургаси були тюркомовним племенем, котре прийшло у Волго-Донське межиріччя зі сходу, намагається довести Ш. Бахтієв (до речі, тюрками він вважає також асів). На його думку, прямыми предками чувашів є бургаси, що переселилися на територію Чувашиї після розгрому Хозарського каганату Святославом у 965 році. Етнонім *бургас* Ш. Бахтієва пояснює як **pūrtas* ‘осілі аси’ з чуваського *pūrt* (марійське *pōrt*) ‘дім, хата, житло’ та етноніма *ас* [Бахтієв 1990; Вопросы... 1990, 10—14].

Проте при наявності таких розбіжностей у підході щодо розв’язання бургаської проблеми, питання етнолінгвістичної природи бургасів та їх локалізації в епоху Хозарського каганату можна вважати вирішеним [Афанасьев 1985; 1984; Бубенок 1993, 1—10]. Бургаси — це алани-аси, які в середині VIII ст. прийшли з Північного Кавказу, з району П’ятигір’я, де сформувалося основне ядро аланів, в басейн Середнього Дону, і де в цей час з’являються катакомбні могильники, котрі мають найближчі аналогії саме в катакомбних аланських могильниках Північного Кавказу [Степи... 1981, 69—70]. Археологічні пам’ятки аланів-бургасів у Донецько-Донському межиріччі становлять аланський варіант салтівської культури, носіями якої в Хозарському каганаті були тюрки-булгари та іранці-алани [див. Степи... 1981, 38—39]. В ареалі цієї культури, в басейні верхнього Дінця й далі на захід, аж до Дніпра, відкрито поховання з трупопокладеннями, етнічна належність яких досі не встановлена [Степи... 1981, 71—72]. На початку X ст. варіант салтівської культури Донецько-Донського межиріччя з невідомої причини припиняє своє існування. Частина населення, на думку Г. Афанасьєва, пересунулася на землі мордви та мещери на Середній Волзі, де бургаси згадуються в писемних джерелах аж до XVII ст. [Афанасьев 1985, 93].

Г. Белорибкін гадає, що бургасам належали датовані XI—XIII ст. поселення з брунатно-червоною керамікою, що розподіляються на дві групи: 43 пам’ятника у Верхньому Посур’ї та 26 пам’ятників у межиріччі Мокши та Ваду. Найбільші городища на місці цих поселень — це Юловське, Наровчатське та Неклюдівське. У

1237 році ці поселення розгромили монголи, що йшли на Рязань. Основним заняттям населення тоді було рільництво [Вопросы... 1990, 14—18].

О. Селіванов писав, що в "Пензенській губернії здавна жили мордва, мурома, мешера та буртаси. Найдавніші поселення: Мурунза, Мещерське, на р. Хопрі, і Буртас, у нинішньому Керенському повіті. [...] Буртаси і мурома злилися з сусіднimi народами, особливо з росіянами. [...] Мещеряки в кількості 33 тисяч живуть у 14 селищах, з яких 10 — у південно-західній частині Керенського повіту; нині вони майже не відрізняються від росіян" [Енциклопедический словарь. Т. 23, кн. 45, 136].

Етнонім *буртас* відбився в гідронімі *Буртас* та ойконімах *Великий і Малий Буртас* на заході Пензенської обл. У Пензенській губ. існували ойконіми *Посопна* на р. Плетьмі та *Посол* на р. Інсарі. У Чувашії на території Цивільського повіту назустрічається *Буртас* з "різними означеннями (*Ихра*, *Орнар*, *Чибулат*, *Сярмас* та інші)" мали кілька чуваських сіл, мешканців яких О. Смирнов називає цивільськими буртасами і вважає нащадками давніх буртасів [Енциклопедический словарь. Т. 38 А, кн. 76, 934—935]. На карті до статті Б. Васильєва [Васильев 1960] подано топоніми, в яких відбилися етноніми, *буртас* мешера та *можар*, серед них *Буртаси* (двічі), *Ихри-*, *Сарун-* та *Орнар-Буртас*, *Польовий Буртас* у Чувашії, *Буртаси*, *В.* і *М. Буртас* у Татарстані, між Волгою та Свіягою (по-татарськи — *Рус Бортасы*, *Олы Бортас* та *Кече Бортас* [Гарипова 1991, 154]. Ф. Гаріпова, можливо, слушно вважає, що назви існуючих у минулому столітті в Закам'ї сіл *Старий Батрас*, *Малий Чуваський Батрас*, *Малий Руський Батрас* та *Батрас* відображають етнонім *буртас* з метатезою приголосних [Гарипова 1991, 154—155].

Р. Кузеєв вважає буртасів, що мешкали на Дону, іраномовними аланами, які згодом були тюркизовані огузо-печенізькими племенами. У X—XII ст. буртаси пересунулися на північ у Волго-Донське межиріччя, де склали етнічну основу мішарів і взяли участь в етногенезі мордви. З етноніма *буртас* він виводить назву башкирського племені *бурзян* (<*бурджан* <*бурджас* <*буртас*) [Вопросы... 1990, 139—143]. Раніше Р. Кузеєв писав, що предки племені *бурзян* прийшли на територію Башкирії з Приаралля в IX ст., а до цього переселення вони згадуються в арабо-перських джерелах як *ал-бурджан* (етимологія етноніма невідома; можливо він іранського походження) [Кузеев 1974, 139—143].

Буртаси ("посопные татаров") з руських літописів XVI—XVII ст. — це вже, певна річ, тюркомовні нащадки тієї частини буртасів, що з верхів'їв Дінця та Дону переселилися на північ, а буртаси, які залишилися на півдні, мабуть, під іменем *бодрак*, увійшли до складу кочового населення Золотої Орди, подібно до аланів, етнонім которых ас також зберігся в етнонімі тюркських народів: ногайське плем'я *ас* у Єдисані, рід *ас* племені минг об'єднання едичкуль караногайців; рід *ас* башкирського племені китай; плем'я *ас* кочових узбеків. О. Бубенок пов'язує походження південноруських асів (ясів) XI — початку XIII ст. з іраномовною салтівською людністю, що мешкала у VIII—X ст. в басейні Сіверського Дінця [Бубенок 1993]. Саме цих асів згадує П. Карпіні [Карпіни 1957, 106, 111]. До речі, на думку О. Попова, "буртаси в результаті всіх подій своєї історії після Х ст. опинилися дійсно на Північному Кавказі, увійшовши тут у кінці XIII ст. до Ногайської орди, що об'єднала багато тюркських груп. Саме звідси буртаси в складі дружин ногайських князів і мурз потрапили в Мордовський та Мещерський край як випадкові пришельці XVI—XVII ст., а не як корінні мешканці цього краю. Стає очевидним, що досить численні там географічні імена *Буртас*, *Буртаси* тощо виникли не раніше XVI—XVII ст. і виникли саме тому, що виділяли сторонніх пришельців-буртасів із загальної маси місцевого населення — мокшан, ерзян і мештери" [Попов 1973, 118—119].

Важлива роль у вирішенні питання походження тюркського племені *бодрак* та буртаської проблеми залежить від визначення достовірності етимології етноніма *бодрак* і *буртас*.

Докладний огляд запропонованих різними авторами етимологій етноніма *буртас* зробив І. Добродомов [Добродомов 1989; 1986]. Він дотримується етимології, запропонованої О. Пріцаком [див.: Harvard Ukrainian Studies. 2. 1973, № 3, 264; на жаль, ця публікація залишилася для мене недоступною], яка пояснює етнонім (араб.) *буруг'ас* як 'річкові аси' з осетинської мови: осет. (іронський діалект) *фұрд*, (дігірський діалект) *форд* 'велика ріка', 'море' + етнонім *ас* 'алани, яси'. Таке пояснення є хибним з семантичної точки зору, оскільки *буртаси* нічим не відляялися поміж інших східноєвропейських народів щодо річок взагалі чи якоїсь конкретної ріки, хоча й було б зрозуміло, якби вони називалися "донськими асами", подібно тим західнослов'янським племенам, що іменувалися за конкретними ріками: *вісляни, гаволини, ободрити, полаби, спревани* (від гідронімів *Вісла, Гавела, Одра, Лаба, Спрева*).

Г. Афанас'єв пояснює етнонім *буртас* теж походженням з осетинської мови, але як 'син аський': *фырт* 'син' + етнонім *ас* [Афанас'єв 1985, 93]. Ця етимологія також не є прийнятною. Інші етимології згадувалися вище.

В іспано-арабського енциклопедиста, літератора та географа ал-Бакрі (помер 1094 р.) етнонім *буртас* виступає в написанні *фурдас* [Гаркави 1870, 20, прим. 4]. Відсутні в арабській мові фонеми /p/ араби передавали в запозичених з інших мов словах як /f/ або /b/, що дає підставу припустити, що аланський етнонім *буртас* мав в антиуті /p/. (Саме на такому припущені й побудована етимологія І. Добродомова.) Оскільки осетинська фонема /f/ походить від іранської /p/, що може передаватися в тюркських мовах через /b/, на основі варіантів *буртас*, **батрас, фурдас та бодрак ~ бордак* можна реконструювати первісну форму **purdag ~ *pordag* цього етноніма, етимоном якої є осет. *fardə g* 'окремий, відокремлений' (?), презентоване в складених діесловах *a-fardə g wyp* 'поїхати, віддалитися, помчати, зникнути, шезнути' та *a-fardə g ke lyp* 'повезти, понести, помчати, викрасти' (*wyp* 'бути', *ke lyp* 'робити'). Осет. *fardə g* споріднене з д.-інд. *prthak* 'окремо, відокремлено' (пор. д.-інд. *prthag-ālaya* 'ті, що мають окреме житло', *prthag-jala* 'людина з простонароддя'), хінді *prthak* (-g) 'окремий, одинокий, кожний, відокремлений', 'окремо, окрім, oprіч'. Д.-інд. *prthak* у свою чергу споріднене з д.-інд. *prthu-*, гінді *prthu*, авест. *rəθvī*, афган. *r(i)rāx* 'широкий' та осет. *furd, ford* 'велика ріка', 'море' (пор. гідронім *Прут*), що підтверджує коректність зіставлення аланського етноніма **purdag ~ *pordag* з осет. *fardə g*.

Таким чином, на підставі всіх розглянутих історичних та лінгвістичних даних можна стверджувати, що алани-аси, які переселилися у VIII ст. з Північного Кавказу у верхів'я Дону та Сіверського Дінця і відірвалися від основного масиву свого етносу, отримали епітет **purdag ~ *pordag* 'окремі, відокремлені', звідки *брутаки* Плано Карпіні і тюркський етнонім *bordaq ~ bodraq*. Етнонім *буртас* можна пояснювати як сполучення синкопованого визначення **purdag* з етнонімом *as*, тобто **purd(ag) as* 'відокремлені аси'.

Буртаси взяли участь в етногенезі татар-мішарів, чувашів, ногайців, кримських татар. Можливо, етнонім *бадрак* до Криму принесли не золотоординські татари, а ті алани, котрі оселилися на півострові ще до монгольського завоювання. З центром у Киркорі (нині Чуфут-Кале під Бахчисараєм) існувало аланське володиння, завойоване в кінці XIII ст. беями Яшлавськими, або Сулешовими, під час нападу на Крим золотоординського темника Ногая. Недалеко від Чуфут-Кале протікає річка Бадрак і розташоване село Тав-Бадрак. Від кримських аланів, що увійшли до складу кримськотатарського етносу, етнонім *бадрак* міг перейти на останній, про що й свідчать відповідні зауваження, зроблені д'Асколі та О. Сергеєвим.

Один і той же етнонім протягом століть може не раз змінити свій етнолінгвістичний зміст, як це, наприклад, сталося з етнонімами *русь* і *татар*. Не минула така доля й етнонім *буртас* (**burd(ag)* *as*).

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамзон С. М. 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе.
- д'Асколи Э. 1902. "Описание Черного моря и Татарии (1634 г.)". Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 24. Одесса.
- Афанасьев Г. Е. 1985. "Исчезнувшие народы: Буртасы". Природа. № 2.
- Афанасьев Г. Е. 1984. Этническая территория буртасов во второй половине VIII — начале X в. Сов. этнография. № 4.
- Ахмедов Б. 1965. Государство кочевых узбеков. Москва.
- Ахметьянов Р. Г. 1989. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. Москва.
- Баскаков Н. А. 1940. Ногайский язык и его диалекты. Москва—Ленинград.
- Бахтиев Ш. З. 1990. Буртасы и чуваши. Сов. тюркология. № 2.
- Бегунов Ю. К. 1965. Памятник русской литературы XIII века "Слово о погибели русской земли". Москва—Ленинград.
- Бесчинский А. 1905. Путеводитель по Крыму. 5-е изд. Москва.
- Бубенок О. 1993. "До питання про етномовну належність східноєвропейських ясів у домонгольський період". Східний світ. № 2.
- Васильев Б. А. 1960. "Проблема буртасов и мордва". Вопросы этнической истории мордовского народа. Тр. Института этнографии им. Н. И. Миклухо-Маклая. Т. 63. Москва.
- Вопросы... 1990. Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Тезисы к Межобластной научной конференции (23—27 января 1990 г., Пенза). Пенза.
- Гарипова Ф. Г. 1991. Исследования по гидронимии Татарстана. Москва.
- Гаркави А. Я. 1870. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с пол. VII в. до конца X в. Р. Х.). Санкт-Петербург.
- Гольмстен В. В. 1946. "Буртасы". Краткие сообщения Института материальной культуры. Вып. 13. Москва—Ленинград.
- Добродомов И. Г. 1986. «Этимология этнонима "буртас"». Ономастика Поволжья. Саранск.
- Добродомов И. Г. 1989. "Из аланских следов в топонимии Европейской части СССР". Имя—этнос—история. Москва.
- Дрон И. В. 1985. "Гагаузские этнотопонимы и этногидронимы ногайского происхождения". Сов. тюркология. № 3.
- Заходер Б. Н. 1962. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1. Горган и Поволжье в IX—X вв. Москва.
- Заходер Б. Н. 1967. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы и славяне. Москва.
- Карпини П. 1957. "История монголов". Карпини П. История монголов. Рубрук де Г. Путешествие в восточные страны. Москва.
- Кеппен П. И. 1837. Крымский сборник: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург.
- Клима Л. 1989. "Поволжские финно-угры в письменных источниках I—II тыс. н.э.". Сов. финно-угроведение. № 1.
- Козин С. А. 1941. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Юань-чао-би-ши. Т. 1. Москва—Ленинград.
- Кузеев Р. Г. 1974. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Москва.

- Кузеев Р. Г., Мухамедьяров Ш. Ф. 1990. "Этногенез и этнокультурные связи тюркских народов Поволжья и Приуралья: проблемы и задачи". Сов. тюркология. № 2.
- Новосельцев А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. Москва.
- Попов А. И. 1973. Названия народов СССР. Введение в этнографию. Ленинград.
- Рашид ад-Дин. 1952. Сборник летописей. Т. 1. Москва—Ленинград.
- Рашид ад-Дин. 1960. Сборник летописей. Т. 2. Москва—Ленинград.
- Сергеев А. 1912. "Ногайцы на Молочных водах (1790—1832): Исторический очерк". Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 48. Симферополь.
- Смирнов А. П. 1951. "К вопросу о бургасах". Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 40. Москва—Ленинград.
- Смирнов А. П. 1952. "Очерки древней и средневековой истории Среднего Поволжья и Прикамья". Материалы Института археологии. № 28. Москва.
- Смирнов А. П. 1958. "К вопросу о бургасах". Краеведческие записки. Ульяновский областной краеведческий музей. Вып. 2. Ульяновск.
- Степи... 1981. Степи Евразии в эпоху средневековья. (Археология СССР в 20 т.). Москва.
- Тизенгаузен В. Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Москва—Ленинград.
- Топоров В. Н. 1984. "Др.-греч. βατράχος и др. (Заметки на полях)". Балто-славянские исследования, 1982. Москва.
- Трубачев О. Н. 1977. "Индоевропейцы в Северном Причерноморье". Вопросы языкоznания. № 6.
- Финно-угры... 1987. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. (Археология СССР в 20 т.). Москва.
- Хвольсон Д. А. 1869. Известия о хозарах, бургасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. Санкт-Петербург.
- Челеби Э. 1961. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва.
- Челеби Э. 1979. Книга путешествия. Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Москва.
- Черменский П. Н. 1970. "Народ бургасы по известиям восточных писателей и данным топонимики". Вопросы географии. Сб. 83. Историческая география России. Москва.
- Энциклопедический словарь. 1890—1904. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. 1—41, кн. 1—82. Санкт-Петербург.
- Юдахин К. К. 1965. Киргизско-русский словарь. Москва.
- Golb N., Pritsak O. 1982. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Tatarica... 1987. Tatarica: Studia in honorem Ymär Daher anno MCMLXX sexagenario. Vaimala.

